

Батырға кесене салу парыз

Торғай даласындағы ұлт-азаттық көтерілістің хас батыры Аманкелді Үдербайұлы Иманов Ұлы Жыланшықтың бір тармағы Дулығалыдағы «Балық» қара суында 3 сәуір 1873 жылы туған. Осы жерге «Дулығалы қоры» 13 метрлік стелла (ескерткіш) орнатқан.

«Балық қара суының» аты Иман батырдың екінші баласы Балықтың атымен аталған. Таратып айтсақ Бегімбет руынан Дулат, Дулаттан Иман. Иман батыр Дулаттың қызыл жарында 1780 жылы туған. Иманнан-Үдербай, Балық, Үдербайдан-Аманкелді. Аманкелдіден-Рамазан, Шәріп. Балықтан-Көшімбек. Көшімбектен - Сейтқасым.

Дулатта, Иманда, Аманкелдіде батыр болған. Иман Кенесары ханның хас батырларының бірі.

Ал, Балық та, Көшімбек те, Сейтқасым да сауатты болған. Көшімбек Жолобаның бергі ойпатынан мектеп ашқан. Ол мектепте Міржақып Дулатов сабақ берді деген нақты дерек бар. Көшімбек сауатты, елге беделді, би болған адам. Шынжыр балақ, шұбар төс атақты бай Шашамбайдың Рахметімен де, Бектастың Бірәлісімен де тең дәрежеде сыйлас-сырлас болған. Көшімбек Рахметтің төріне кіркір саптама етігімен ұлықтасыз шығып отыратын отырмаста Рахмет орнынан ұшып тұрып етігін алады екен. Әрине, тек-

1916 жылы Торғай уезінде 13 болыс (6 болыс арғын, 6 болыс қыпшақ, 1 болыс найман) 17 900 үйі, 133 старшина болған. Әріректе 11 болыс болған, кейін екі болыс қосылған.

Қайда барып қонамын, қайдан тамақтанамын деп қиналуды білмейтін, өз ортасынан асып шықпаған, жаз жайлау мен қыс қыстауға алты ай жүріп жетіп жүрген жайбарақат қазаққа ақ патшаның 1916 жылғы маусым (июнь) жарлығы, қазақтың қара баласын соғыстың қара жұмысына шақыруы қазақ сахарасына ашық күнде жай түскендей әсер еткені анық.

Үйінен ұзап шықпаған, табиғатынан тұйық, момын қазақ Ресей жеріне, соғыс болатын жерге ор қазуға баруы тікелей соғысқа барумен бірдей көрінді. Бұл жарлық барша қазақ даласын тітірентті.

Бұрында талай рет қазақ халқының басына әңгір таяқ ойнатқан патша үстемдігі жайбарақат халықтың ашу-ызасын оятты. Осы кезеңге дейін алаш зиялылары осындай үстемдік, зорлық, қорлық боларын сезіп, жайбарақат қазақты «маса» болып шағып оята бастаған. «Оян қазақ» дегенге ояна қоятын қазақ па, маужырап ұйқысын ашаған.

Ал, мына «июнь жарлығы»

ны анық.

Жоғарыда айттық, көтерілісшілерді атақты байлар қолдады деп. Оған бір ғана дәлел Бірәлі байдың баласы Сұлтан-ның, Көшімбектің баласы Сейтқасымның, Рахмет болыстың баласы Әбдікәрімнің (тарихи деректе Ғабдолкәрім) көтерілісшілер тобында болуы.

Сұлтан әскери комиссар, Сейтқасым Торғай уездік ревкомы, Ғабдолкәрім (Әбдікәрім) Торғай земком мүшесі болған.

Қызыл әскерлер Көкөлеңде отырған Әбдіғарды 18 желтоқсан 1919 жылы іздеп келіп, үйіне түседі. Әбдіғар келген қонақтарды тай сойып қарсы алады. Адал асын ішіп кетерде бізбен Торғайға барарсың деп ертіп алып шығып, Көкөлеңнен 8-9 шақырымдай «Зәуре» қопасына барған жерде атып кеткен. Ататын пиғылын сезген Әбдіғар бір-ақ өтіншім бар, екі бас намаз оқуға ұлықсат бер деген. Аттан түсіп жайнамазға отыра бергенде Аманкелдінің ағасы Бектепберген желкеден атқан.

Денесін сол жерге қалдырып, өздері әрі кеткен. Әбдіғардың денесін ағайындары жаулары қорламасын деп Қараторғайдағы ағайындар қорымы арасына көмген. Кейін сыртынан қызыл кірпіштен там салған. Осы там ішінде 12 адамның мәйіті бар. Осы тамның жанынан Әбдіғарға ұрпағы биіктігі 14 метрлік үлкен кесене тұрғызды.

Ал, Әбдіғарды атып өлтірген Аманкелдінің ағасы Бектепберген түйеге арба жегіп, әйелін, баласын алып Жыланшықтан Бозшақөл Сазанбай арқылы Қарақұмға қашады.

Ханның өлімін естіген Кейкі батыр інісі Шұбарды Бектепбергенді шақырып кел деп жұмсайды.

Қаша ұрыс салып 1916 жылы жаз ортасында басталған соғыс патша тақтан түскенге дейін, одан октябрь революциясы жеңісіне дейін тоқтаған емес.

Ал, Қазақстанның басқа аймағындағы көтеріліс кең етек ала алмай жазалаушы отрядтарға құрбан болды.

Қазір осы тарихи шындықты бұрмалап жазушылар кездесіп қалып жүр.

Көптеген шығынмен түпкі мақсаты бостандыққа алғаш жеткен Торғай көтерілісшілері екені ақиқат.

Ақиқатқа қиянат жасауға болмайды. Патшаның жазалаушы әскерімен көтерілісшілердің соғысқан жерлері және уақыттары:

1916ж 18 қазанда – Татрда.

1916ж 6 қарашада – Торғайда.

1916ж 13 қарашада – Күйікте.

1916ж 5 желтоқсанда – Шошқалыда.

1917ж 18 ақпанда – Құмкешуде.

1917ж 24 ақпан – Үрпек – Доғал соғысы.

Осы Үрпек – Доғал соғысы негізінен Үрпектен ауданға қарай 5-6 шақырым жердегі Торғай өзені жағасындағы Ақөткелде болған. Халық бұл жерді «Арал» деп те атайды.

Арал Торғай өзені бойындағы жайылма қамыс қоғасы мол иілген аралды жер.

Осы соғысқа көтерілісшілерден 8 мыңдай адам қатынасып

бай Көшімбектен қорықпады керек. Сыйлас, сырлас, құрдас болған соң еркелігін көтерген болар. Көшімбек бай болмағанымен сөзге шешен, ағайын, жұртқа беделді, турашыл, сауатты адам болған. Рахметке біреулер сен кедей Көшімбектің етігін неге шешесің десе әй, сендер не білесіңдер, мен Көшімбектен емес, қаламынан қорқамын деген екен.

Көшімбектің ұлы Сейтқасым Орынбор гимназиясын бітірген сауатты адам болған. Революцияға белсене араласқан.

Торғайда кеңес үкіметі орнағанда Торғай уездік ревкомы болған. Жоғарыда айттық Иманнан Балық туады деп. Осы Балықтың қарындасы Дәметкенді руы Шілі Баймұрат алған. Шілі Баймұрат парасатты, сауатты, елге сыйлы 25 жыл болыс болған адам. Бірәлі байдың әкесі Бектастың асын Шілі Баймұрат пен руы Сары Қошқар батырдың немересі Аяпберген басқарды.

Жиналған халық Аяпбергеннің парасаттылығын көріп, Аяпбергендей бегін көрдім деп тандауып кеткен екен.

Аманкелді батыр Балық қарасуы жанындағы Бердікей ишандар әулетінің медресесінен дәріс алған.

Ишандар әулетінің тәрбиесін көрген. Анасы Қалампыр осы әулеттің қызы. Аманкелді Құлмұханбет ишанға туған жиен.

Аманкелдінің ту алып атқа қонған кезеңінде өз әулетінің ықпалды байы Алтынбайдың, Текебайдың, Болаттың, Ағатанның жоғарыда аталған тоқпан әулетінен шыққан байлардың, басқа да көршілес ағайынның малдай да, қаржылай да көмегі болғаны анық.

Көтерілісшілерді алдымен Қыпшақтан тараған Қаз, Кедел, Кенжебай әулеттері қолданғанында дау жоқ. Себебі қаздан – Әліби, Кеделден – Әбдіғапар, Аманкелді тарайды.

Тоқсан баулы Қыпшақтың бір атасынан тарайтын Құланның Кейкі осы азаттық жолының бастауында тұрды.

елдің ең тез жиғызып, енді не амал жасауды, қайтсем әскерге бармаймынға бетін бұрғызды. Әрине, алдымен ел қамын, амандығын ойлаған алаш арыстары халыққа патша жарлығын орындау парызы деп түсіндірді.

Солдатқа емес, қара жұмысқа әр үйден бір адам барса, ол барған адам ел көреді, жер көреді, жақсы жаманды айырады, ысылады, қаланы, басқа ортаны, басқа мәдениетті көреді. Соғыс біткен соң қара жұмыстан аман келеді. Барулары дұрыс дейді. Ал, бармаса патша қаһарына мініп, қаруы, қаласы жоқ көшпенді қазақты отбасымен қыруы мүмкін екенін түсіндіріп бақты. Бірі түсінді, бірі неде болса туған жерде өлеміз деп атқа қонды.

Торғай халқының қазақ сархасында алғаш әділетсіздікке қарсы атқа қонуы ғасырлар бойы патшалық ресейдің қазақ халқына жасаған аясыз зорлығы мен зомбылығы, жері мен малын тартып алуы, шұрайлы жерге орыс бекеттерін салуы, жазықсыз жандарды зәбірлеп асуы, атуы, айдауға жіберуі бәрі-бәрі қордаланған қанды кек болатын. Момын қазақ деп қатарға қоспай, сары мұртын шиырып, шеріг көзін ежірейтіп, «Кайсак», «Калбит» деп менсінбей келген үстем, ожар, дінсіз, тексіздердің жүгенсіздігіне шыдап, төзіп келген Торғай сарбаздары шыдамнан шыққан жөнсіздікке, басқа да үгіт-насихатқа қарамай арыстандай ақырып жаппай атқа қонған еді. Осы көтерілістің алғашқы ошағы бұрын айтылмай, айтқылары келмей келген Жыланшық аймағы болатын.

Аманкелді, Кейкі батыр бастаған алғаш көтерілісшілер тобы «Аллалап» атқа қонып, Төрелер әулетінде сақталған Қайыпханның батыр ұлы Тәукенің туына Төре Шыңғыс Биенде ұлына ұстатып, Бердікей ишан әулеттерінен баға алып, сарбаздарын соңынан ертіп ойғы ауыл Батпаққараға құлаға-

Осындай дәлелдер өте көп. Көтерілісшілер жан-жақтан Үрпектегі Сарбас қажы мешітіне жиналып, сол жерде Әбдіғапарды 1916 жылы 21 қарашада хан сайлайды.

Әбдіғапар хан лауазымынан бас тартып, Әмір шенін иеленгенді жөн көрген.

Бұрынғы «Қараторғай» болысы, елге, аймаққа танымал би болған, мұсылманша сауатты Әбдіғапар 1870 жылы Торғай облысы, Қараторғай болысында туған. 1916-1917 жылдардағы ұлт-азаттық қозғалысының Торғай даласындағы басшысы, Тілеулі батырдың ұрпағы. Оның әкесі Жанбосын Нияз бидің шөпшегі. Арғы атасы Нияз би Абылайханның сенімді серігі. Әкесі Жанбосын көп жылдар болыс болған сауатты адам. 1847 жылы туып, 1895 жылы қастандықтан көз жұмған.

Жанбосын Жыланшық аймағындағы «Көкөлең» деген жерге мешіт салдырған. Сол мешіттің 1980 жылдарға дейін қабырғасы тұрды. Маңайындағы шопандар қызыл кірпішін пешке алумен мешітті бұзды. Әбдіғапардың анасы Алуа Ақтасқызы 1840 жылы туып, 1934 жылы 94 жасында дүниеден озған. Әкесі Ақтас – Ахмет Байтұрсынның әкесінің ағасы. Жанбосын мен Алуа шаңырақ көтерген жер «Алуа» деп аталады. Осы жерде үлкен кеңшар болды. Қазір шағын ауыл.

Әбдіғапар ағаштан ою ойған шебер адам болған. Өз аулынан мектеп ашқан, егіншілікпен айналысқан, парасатты ел ағасы атанған. Медреседе білім алған.

1916 жылдың жазында Қараторғай болысының, кейін бүкіл Торғай уезінің көтерілісшілері Әбдіғапардың маңына топтасқан.

Оның қол астына Қазақстанның көптеген аймақтарынан көтерілісшілерге жасақтар келіп қосылған.

Торғай өлкесі Қазақстандағы ірі көтеріліс аймағына айналды. Кеңес үкіметі орнағаннан кейін бұрынғы басшы Әбдіғапарды биліктен шеттеткен.

Шұбар Бектепбергенді қып жетіп, Кейкі шақырып жатыр, қайт дейді. Ол қайтпайды. Атам дейді, атсаң да дейді. Шұбар сол жерде Бектепбергенді атып кетеді. Әйелі сүйегін Қарзақұмдағы төркініне апарып, Бектепберген сүйегін кигізге орап, қыстай сөреге қояды. Көктем шыға туысы Қияс Торыбаев (руы Бегімбет) барып, арбамен Терісбұтақтағы Бердікей ишандар қорымына әкеліп жерлейді.

Көтерілісшілер тағдырына қайта оралайық. Жоғарыда айттық, 1916 жылдың 21 қарашасында Әбдіғапарды хан сайлап, оны бір ауыздан қуаттады.

Осы Үрпектегі жиналыста Аманкелді батыр бас сардар (бас әскери басшы) болып сайланады. Бас сардардың бірінші орынбасары болып Өмен Мұсабайұлы (24 ақпан 1917 ж. соғыста өлген).

Екінші орынбасары болып Рысбайдың Әбіші, хатшысы болып Омар Шипин, Елбегі болып Құндызбайдың Әбжаны (болыстармен байланыс жасаушы) сайланады.

Барлаушы – мергендер тобын Кейкі батыр Көкембайұлына міндеттейді.

Мыңбасылары болып Әтембектің Ыбырайы, Қарабайдың Әлжаны, Манабайдың Қосжаны, Жаппастың Жағыпары сайланады.

Аманкелді батырдың әскери комиссары әрі сенімді хатшысы болып Бірәлі байдың баласы Сұлтан Бектасов сайланады.

Осылайша 1916 жылғы Торғай даласындағы ұлт-азаттық көтерілісіне қатынасушы сарбаздар аз ғана әскери дайындықпен, аздаған шиті мылтықпен, найза, айбалта, қылыш, садақпен, шоқпармен, сойылмен, дойырмен талай жыл тұрақты әскер қатарында болып, әскери іс-қимыл, соғыс өнерінің қыр сырын жете меңгерген патша азаматның тұрақты әскери жасағымен талай рет бетпе-бет шайқасқа түсіп, Отан үшін, еліміздің тәуелсіздігі үшін, шейіт болды.

500 дей адам өлген.

Жазалаушы әскерден 900 адам қатынасып, 200 адам өлген.

Көтерілісшілердің батыл қимылы мен екпініне шыдамай жазалаушы әскер Торғай өзені үстіне ығысқан. Топталған әскерден мұз ойылып кетіп, көбі суға кеткен.

Сондықтан да бұл соғыс «Мұз қырғыны» деген атпен тарихта қалды.

Осы соғыста мылтықпен қаруланған Кейкі батыр жасағы қалың қамыс арасымен ақырын жылжып келе жатқан жау әскерін бірінші кезекте баудай түсірген. Іле дайын тұрған сарбаздар лап қойғанда сақалақтап шеп құра алмай қалған жеңдеттер өздері жиектеп жүріп келе жатқан өзен табанына на ойысқан. Жан-жақтан қаумалаған сарбаздардан шегінген. Әскерді мұз көтермей ойылып, көбісі судан шыға алмай қалған. Сақалақтап, берекесі қашқан жазалаушы әскер кейін шегінуге мәжбүр болған.

1917 жылдың ақпан айында патша тақтан түсіп, Ресей империясы күйреп, орнына қос үкімет құрылды. Осы қос үкіметті алғаш Алашорда үкіметі қолдады.

1917 жылдың наурызында Әлихан Бөкейханов Торғай облысына комиссар болды.

1917 жылдың 13 желтоқсанында Торғайға Әліби Жанкелдин төтенше комиссар болып тағайындалды.

Алашорда үкіметі биліктен шеттетіліп, меньшевиктердің орыс генералдары жағына шығып, қызылдарға қарсы күресті.

1918 жылдың желтоқсан айында Торғай қаласында большевиктік ұйым құрылды. Аманкелді Иманов РКП(б) мүшелігіне өтті.

1919 ж. Алашорданың 16 басшысын Торғайға кіргізуге шешім алып, 400 сарбазын қызылдарға қосты. Міне, осылар қызылдар түбіне жетті.

Жалғасы 7 бетте

Батырға кесене...

Ал, 1919 жылдың 19 мамыр (кей деректе 18 мамыр деп жазылуда) күні алашордашылар Аманкелді бастаған 17 большевикті атты.

1919 жылы 19 мамырда Торғайда алашордашылар атқан большевиктер тізімі:

Әбдірахмен Шарафеддин
Мағау Баймағамбетов
Жанділда Бекжанов
Байша Бекжанов

Әубәкір Бектасов
Дабай Бұзаубақов
Алпысбай Жарқынбаев
И.Д. Кулаков
Сәкен Нарымбаев
Сейіткерей Нарымбаев
Мәнди Нарымбаев
Н.В. Никитин
Махмұт Смағұлов
Б. Сәбденов
Хакімбек Токин (1882 - 1919)
Омар Тынымов

Д. Ф. Никандров

Ұлт-азаттық жолында осылай кебіні жоқ, көрі жоқ партизан сайында өмірден озды. Тек Әбайділда Бекжанұлы оқтан аман қашып шығып, Торғай өзенін жалдап өтіп, кеңес үкіметіне қайта қызмет жасап, Аманкелді ауданында милиция бастығы болып тұрғанда «Батпаққара» көтерілісін 1929 жылдың 29-шы қарашасында басқарып, аудан мекемелерін шауып, артынан басқалар тұтқындалып атылып, айдалып сотталғанда Әбайділда Қытайға қашып кеткен. Әбайділда Бекжанұлының руы Қыржігіт. Аудан шапқан Қыржігіт деген сөз осыдан шыққан.

Торғайда кеңес үкіметі құлағаннан кейін Алашорданың Орынборда Торғай облыстық комитеті 14 кісіден құрылды.

Осылай батырдың қилы да, қасіретті тағдыры аяқталды. Батыр Торғайдың партизан сайында азапталып өлтірілді. Алдыменен оларды атты, өлгеннен кейін қылышпен шауып, турап тастады. Бір жылдан кейін әйелі Балым барып, батырға тіккен көйлегінің жағасынан танып, батырдың асыл денесін Жыланшықтағы Бегімбет Алакөліндегі өздерінің қорымдарындағы бәйібішесі Рәштің жанына жерледі. Кейіннен денесін қайта қазып алып, Аманкелді ауданындағы

үлкен қорымның ішіне жерледі. Кейіннен Аманкелдіге ескерткіш орнатқанда ескерткіштің астына жерледі. Бұл батырдың аруағына жасаған қиянат, діни жерлеу рәсіміне келтірілген кеңестік зиянкестік болатын. Батырға жасалған қиянаттан арылу үшін туғанына 150 жыл толуына байланысты асыл денесін арнаулы кесенеге жерлеп, той тойламай, құран бағыштап, барша ұлт – азаттық көтерілісте қаза тапқан бабаларымыздың рухына діни тағзым жасаса болар еді. Сонда халқымыз Алланың да, тарихтың да алдында өз парызымызды өтеген болар едік.

Шөптібай БАЙДІЛДИН